

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Джерельна база авторської лексикографії: теоретичний і практичний виміри

У вітчизняній лексикографії теоретичні питання джерельної бази авторського словникарства належать до мало розроблених, незважаючи на чималі здобутки в цій галузі. До певної міри це звучить парадоксально, адже наша новітня національна лексикографія взагалі починала розвиватися саме з авторських словників. На нашу думку, першою спробою авторської лексикографії в історії *нової української філологічної традиції* цілком доречно можна вважати доданий до першого видання «Енеїди» Івана Котляревського (1798 р.) українсько-російський словник перекладного й тлумачного типу на 972 слова. Щоправда, такий погляд на цю працю ще не став загальнопоширеним. Ясна річ, що з позицій нашого часу це видання не можна використовувати без критичного аналізу й належного коментування, але сам факт залишається досить показовим. Водночас у науковій літературі можна знайти твердження, що в українському словникарстві першими спробами в галузі авторської лексикографії були два словнички мови Шевченкових творів, укладачем яких став Нестор Малеча. Це «Словничок Шевченкової мови» (1916 р.) – словопоказчик, що містить майже всю лексику українських віршів Т. Шевченка (близько 7 000 слів), та «Українсько-руський словничок до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» (1917 р., близько 3 500 слів) з вибіркоvim реєстром лексем, що були незрозумілі для російських читачів [6: 373]. Така думка, вірогідно, утвердилася через те, що розглядані два словники вийшли друком як окремі видання. Скажімо, П. Горецький у своїй монографії 1963 р. досить докладно розглядає словники мови письменника, назвавши першими зразками цього жанру в українській лексикографії саме згадані праці Н. Малечі [3: 163–164, 220–222]. І хоч між щойно окресленими двома вихідними пунктами майже столітня відстань – відповідно їх розділяє й ціла епоха розвитку української гуманітаристики, – проте не буде перебільшенням твердження, що сучасне словникарство, навіть з явною перевагою двомовних перекладних словників на різних етапах розвитку, без авторської лексикографії годі собі уявити. Цілком справедлива думка, що авторська лексикографія – це одна з підвалин історії літературної мови та арсенал для побудови цілісної картини письменницького стилю, бо «визначити характер і ступінь впливу письменника на літературну мову, на процес її розвитку можна лише за умови освоєння і осмислення принципів його творчого методу» [5: 134].

Отже, чому теоретичні питання авторської лексикографії випали з центру уваги наших словників?

По-перше, авторська лексикографія, хоч і відігравала й відіграє важливу роль у розвитку української філології, але ніколи не була на передньому плані, бо завжди протягом нашої історії виникали пекучі потреби: користувачі не могли без перекладних словників, орфографічних, тлумачних, фразеологічних, діалектних тощо. Загальномовне своєю поважністю переважало індивідуальне, хоч ніде так загальномовне не заломлюється, як в індивідуальному. За всі останні двісті років *жодного разу не був окреслений*, не те що бодай частково реалізований, план *суцільного* лексикографічного та фразеографічного опису канону національної літератури *певного періоду*, хоч творчість окремих видатних письменників була об'єктом вивчення в цій галузі. (Завдання ускладнюється ще й тим, що процес формування згаданого канону активно триває й у наш час). Іншими словами, ми й досі ще далеко не тільки від створення корпусу авторських словників бодай одного покоління письменників, а й навіть від його теоретичного й прогностичного осмислення. Спробуємо провести аналогію. У 20-х роках минулого століття був затверджений план перекладу українською мовою верховинних здобутків світової літератури. Він і досі не виконаний [11: 66–67], бо в сталінські часи більшість перекладачів та ініціаторів цього плану загинула, а пізніше, крім короткого періоду 1960-х, не було сприятливої культурної кон'юнктури. Проте сам факт такої завзято-сміливої ініціативи дуже багато важить. Як прецедент. Коли видно обрій, то є й перспектива, коли ж видноколо затуманене, то рух невпевнений і шарпаний. Саме через це існують тільки спорадичні, неузгоджені, різнотипні за обсягом і способом аналізу й подання матеріалу реалізовані проекти авторських словників. Складається враження, що авторська лексикографія неначе залишилася для вузького кола фахівців, хоч насправді вона мусила б якщо вже й не передувати всім іншим типам словників, то істотно впливати на них.

По-друге, стан авторської лексикографії напряму залежить від теоретичних засад текстології та прикладного застосування її здобутків – едиції текстів художньої літератури. (Передусім на увазі маємо текстологію нової літератури). Хоч як прикро це визнавати, але в українській філологічній традиції тільки на початку ХХІ ст. з'являється змога без купюр лексикографічно описати творчість деяких наших класиків. Власне кажучи, поки що сучасним вимогам відповідає тільки останнє академічне видання творів Т. Шевченка та численні факсимільні видання його спадщини, бо творчість інших видатних майстрів слова ще потребує сучасної едиції.

Текстологію розглядають як літературознавчу дисципліну, що вивчає твори художньої літератури, писемності, фольклору задля перевірки цих текстів для подальшого вивчення й публікації [7]. Проте дуже часто мовознавці нарікають, що в надрукованих текстах знівельовано важливі з погляду історії мови риси, властиві первісним авторським текстам. Текст, випущений у світ, і замислений текст часто не збігаються. І це загальна проблема національної культури, особливо коли взяти до уваги постійне цензурування й самоцензуру, що супроводжували розвиток нашої літератури майже увесь час її розвитку. На перший план виходить питання створення *мовознавчої* текстології – дисципліни, що бралася б за видання згаданих текстів з максимальною увагою до кожного окремого мовного факту. Можливо, таке формулювання занадто гучно звучить, може, ліпше сказати, що в межах текстології треба розвивати саме мовознавчий напрям. Проте від таких коригувань не зникає зерно цієї ідеї. Певна річ, у сучасних економічних умовах ідея видання текстів художньої літератури в різних редакціях (перша – для широкого загалу й літературознавчих досліджень, друга – для лінгвістичних студій) має фантастичний вигляд. Утім відкидання такої ідеї апіорі означатиме, що наша наука й далі не зможе оперувати правдивими фактами, тобто в кінцевому підсумку не продукуватиме справжніх знань. Скажімо, коли звірити факсиміле творів Т. Шевченка та канонізовані в наш час його тексти, то ми побачимо, що не тільки правописні чи граматичні, а й деякі лексичні особливості Шевченкової мови не закріпилися в сучасному каноні національної літератури. Візьмімо, наприклад, вірш „За байраком байрак” із т. зв. „Малой книжки” (захальної) (1847–1850). З рукописного варіанта однозначно робимо висновок, що Т. Шевченко вживає прикметник *сивий* (Н. в. одн., чол. р.): *За байраком байрак. А там, степ, та могила. На могилі козак Встає сивий похилий* [10: 28]; іменник *християн* (Р. в. мн.): *Як запродав Гетьман Уярмо християн* [10: 28]. У вірші „Мені однаково, чи буду” з тієї самої збірки читаємо: *Та не однаково мені Як Україну злиє люде Присплять гадюки, і в огні Вдову окраденную збудять* [10: 30]. Як знаємо, нинішній канонічний текст подає в цих рядках одиниці *злії* замість *злиє*, *лукавії* замість *гадюки*, *її* замість *вдову* [9: 304–305]. Навіть якщо прийняти позицію, що до сучасного загальноприйнятого тексту потрапив якийсь із пізніших варіантів, надрукованих після редагування П. Куліша, самого Т. Шевченка, інших редакторів, урахування всіх правописних змін та ін., то й тоді з порядку денного не зникає питання, наскільки «Словник мови Шевченка» (1964) адекватно відбиває Шевченкову мову. Звісно, це мала кількість прикладів, але ж їх можна знайти куди більше.

Тут варто порушити проблему розуміння канонічності тексту, адже різні філологічні школи неоднаково підходять до процесу відновлення на підставі наявних редакцій того самого твору. Не вдаючись до детального аналізу всіх текстологічних підходів різних філологічних шкіл – а їх було впродовж півтора століття немало, – зауважимо, що, на нашу думку, тільки повнота аналізу всіх варіантів твору дає змогу уникнути суб'єктивізму у визначенні параметрів ідіостилю письменника.

Чи так уже й нездійснено звучить ідея про паралельне видання текстів для літературознавчих і мовознавчих студій? Навряд чи. В історії нашої гуманітаристики відомий приклад видання акцентованих творів Г. Квітки-Основ'яненка. Таке видання 1887 року здійснив О. О. Потебня, випустивши у світ акцентовані перші два томи із зібрання творів Г. Квітки-Основ'яненка¹. У наш час інформаційних технологій видання канонічного тексту та факсимільних відповідників, бодай на диску або в онлайн-овому вигляді, звучить не так уже й фантастично. Чи уявляємо, скільки роботи треба буде здійснити фахівцям різного профілю, якщо прийняти такий принцип за визначальний? Цілком. Проте колись же треба починати цю важку й складну роботу. У ліпші часи вона таки завершиться серією авторських словників, що відповідатимуть найвищим науковим критеріям.

Багато з наявних авторських словників потребують перевидання не тільки через вище зазначені причини. Коментарі, ремаркування, тлумачення, ілюстрації ресстрових одиниць у цих виданнях не відповідають вимогам сучасності. Наприклад, візьмімо іменник *чернець*, що його «Словник мови Шевченка» фіксує 40 разів. Укладачі тлумачать цю одиницю за допомогою дефініції ‘член релігійної громади’ [4: 405]. Як бачимо, визначення досить невиразне. Інший приклад – стаття *достойно*. Слово витлумачено як ‘належним чином, гідно’, а ілюстрація містить такі рядки з поеми „Марія”: *„Достойно пстая! благодаю! Царице неба і землі! Вонми їх стону і пошли Благий конець, о всеблагая!»* [4: 204]. Наведена форма *достойно пстая* (окреме написання, як двох слів) містить риси російської редакції церковнослов'янської мови (вимова є замість *і*). (Ілюстрація зафіксована в Повному зібранні творів у 10 томах (1949–1963), на якому базований «Словник мови Шевченка»). У „Кобзарі” 1876 р. засвідчено форму *достойно-пїтая* (через *і* та через дефіс) [8: 215], у виданні 1986 р. – *достойнопїтая* [9: 508]. Крім того, у другому томі згаданого Словника знаходимо вокабулу *пстий* з такою інформацією: „Слов'янізм. Субстантивоване. Звергання”. І далі вже озвучена ілюстрація з рефлексцією **Ѣ** (ятя) як є [4: 65]. Отже, якщо некритично підійти до

¹ Докладніше див.: [2: 20–43]

користування згаданим Словником і сприйняти подану інформацію як достовірну, то можна хибно витлумачити елементи Шевченкової мови.

У зв'язку з виходом у світ нового академічного Повного зібрання творів Т. Шевченка у 12 томах (2001–2014) проблема відповідності джерельної бази згаданого Словника загострюється ще більше. Понад те, в аналізованому лексикографічному виданні у вокабулах ніде немає наголосів, що певною мірою знижує його цінність.

Доки мовознавці не зможуть користуватися повними словниками мови певної генерації національних письменників (ліпше, звичайно, щоб це були конкорданси), доти висновки щодо стану нової української літературної мови якоїсь доби матимуть умовно-узагальнений характер, бо виявлені лінгвальні відмінності, засвідчені в пам'ятках, не завжди можна визнати належними до тієї самої мовної системи без спеціальних застережень [1: 36–37]. Українська лексикографія має багату традицію складання авторських словників, але більшість із них потребують перевидання з докорінною зміною багатьох елементів структури або ілюстраційного матеріалу, або випуску у світ окремих ґрунтовних додатків до вже виданих кодексів, що ми й намагалися показати на прикладі кількох етюдів щодо джерельної бази авторських словників. Певна річ, визначення джерельної бази авторської лексикографії передусім залежить від мети, яку ставлять перед собою укладачі. Якщо мати на увазі створення словників академічного типу, то наші зауваги обов'язково треба врахувати й далі розвинути. Якщо ж не мати перед собою завдання повного охоплення всього ідіостилю будь-якого письменника, спорадично, частково й непланомірно опрацьовувати його спадщину, то ми й надалі лишатимемося в межах спрощеного опису лексики й фразеології авторської мови.

Література

1. Винокур Г. О. Об изучении языка литературных произведений // О языке художественной литературы / Сост.: Т. Г. Винокур. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 32–63.
2. Гальчук І. Наголос у виданні творів Г. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні на тлі розвитку української акцентології // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 20–43.
3. Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 242 с.
4. Словник мови Шевченка / Уклад.: М. Ф. Бойко та ін. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1, 2.

5. Сологуб Н. Словник мови письменників // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Ермоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Складенко. – К., 2007. – С. 133–138.
6. Тараненко О. О. Мови письменника словник // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. та ін. – К.: «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – Вид. 3-є, зі змінами. – С. 372–373.
7. Текстология // <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/46890>.
8. Шевченко Т. Кобзар. – Львів, 1876.
9. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Радянська школа, 1986. – 607 с.
10. Шевченко Т. Мала книжка [факсимільне видання]; [підготування, передмова Є. С. Шаблювського]. – К.: Наукова думка, 1989.
11. Шмігер Т. Історія українського перекладознавства ХХ сторіччя. – К.: Смолоскип, 2009. – 342 с.

УДК 811.161.2+81'374

Tetyana TSYMBALYUK-SKOPNENKO

Source base of author's lexicography: theoretical and practical dimensions

The article raised the question of strategy publication of copyright dictionaries of Ukrainian writers. It was noted that some of the available copyright of dictionaries requires a reissue with defined supplements, since many aspects of these codes do not meet the requirements of modern science.

Key words: lexicography, author's dictionary, source base, textology.